

ТОТАЛІТАРНА СПАДЩИНА

Сергій АВЕРИНЦЕВ

ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК ПРОБЛЕМА: СПРОБА ОРІЄНТАЦІЇ

“Vergangenheitsbewältigung”, “подолання” тоталітаристського минулого, – це завдання, що теоретично стоїть перед усіма народами з тоталітаристським досвідом, хоча на практиці, як бачимо, береться до відома далеко не всіма.

Один з уроків, що їх винесли з аналізу тоталітарних безумств, полягає в тому, що безумством є будь-яка система розмірковувань, коли вона стає некритичною щодо себе. Для будь-якого критицизму справа честі передусім – тверезий погляд на себе.

1. Слід зазначити, що сам собою імператив “подолання” свого минулого, тобто систематичної критики поведінки не тих або тих провідників нації, але цієї нації в цілому, і при тому в її власній свідомості, є цілковито новим явищем, для якого немає аналогій в усій людській історії.

Коли Карл Ясперс виступив 1946 р. зі своєю славнозвісною працею “Die Schuldfrage”, він справді формулював задачу, яка досі ніколи не обговорювалася; я маю на увазі, звичайно, не спеціальний казус Німеччини, але саму логічну структуру питання про спектр різних ступенів колективної провини.

Ідея, згідно з якою виконавець воєнного наказу, і притому такого, який не стосується безпосередньо справи ката у буквальному розумінні, все одно винен перед людством і собою, якщо вердикт світової громадської думки і його сумління не визнають цю війну справедливою, чужа попереднім століттям. “Узурпатор” Наполеон міг бути винним і з погляду традиційного монархізму, і з більш ліберального погляду, як поневолювач народів; але цього не можна було всерйоз поширити на воїнів “Grande Armée”, і не даремно російський полководець Багратіон за хвилину до своєї загибелі на полі Бородінської битви встиг вигукнути похвалу ворогові –

французьким гренадерам, які безстрашно наступали, – “Bravo, bravo!”* Вже початок I світової війни сильно стимулював тип дискурсу, в контексті якого не тільки правляча еліта ворожої сторони, а й уся пов’язана з нею цивілізація ставала предметом систематичних нападок, до яких вдавалися подекуди кращі уми країн, що воювали між собою, включно, наприклад, з Томасом Манном з німецького і Шарля Пегі з французького боку. Такі не схожі один на одного Т. Мани і Честертон дивовижно однаковим чином доводили, що саме Німеччина або, навпаки, саме Англія репрезентують в конфлікті шляхетність органічної культурної традиції, а противна сторона шоразу – мергву технічну цивілізацію; це було схоже на суперечку двійників, що дзеркально відтворюють жестикуляцію один одного (причому ніхто з них не знав про другого...). Становлення тоталітаризмів утилізувало для своїх потреб цю тенденцію і різко посилювало її: для нацистського дискурсу всі противники були за самою своєю природою “нелюдми”, Untermenschen, для радянського дискурсу винним морально був у принципі кожен іноземець, що не доклав спеціальних зусиль до того, щоб стати “другом Радянського Союзу” і таким чином спокутувати свою провину. А всіх “своїх” тоталітаризм прагнув всіма силами втягнути у відповідальність за кожну зі своїх дій, в чому, власне, й полягала його тоталітарність, тобто його відмінність у гірший бік від більш архаїчних видів деспотизму, які задовольнялися безсловесною покiрністю підданих і не вимагали квазі-спонтанної співучасті у вигляді імітації виборів, демонстрацій з вимогами розправ і т. ін. Це створило специфічний контекст для наступного.

Слід вести мову не про якийсь позачасовий імператив, але, навпаки, про його становлення на нашій пам’яті.

2. Не буде ніякою мірою ані деструкцією, ані компрометацією самого морального принципу, що лежить в основі ідеї “подолання” минулого, якщо ми відмовимося від ідеалізуючої міфологізації обставин, за яких ця ідея вперше, тобто в момент закінчення II світової

* Тому Лермонтов, співчуваючи волелюбності кавказьких народів і демонструючи скепсис щодо програми “слави, купленої кров’ю”, висловлюючись про війну як про криваве безглуздя у вірші “Валерик” (“Різались жорстоко / як звірі, мовчки, з груддо грудь”) не вбачав ніяких внутрішніх труднощів в тому, щоб як офіцер діючої армії виконувати свої обов’язки якомога краще; культура, до якої він належав, не передбачала таких моральних проблем. Його виняткова хоробрість на війні, яка не імпонувала йому, як і похвала Багратіона, адресована ворожим воїнам, передбачала майже спортивне ставлення до бою.

війни, увійшла в політичну реальність. Наскільки така міфологізація можлива, прикро свідчить хоча б знамення запитання, що його ставили деякі російські дисидентів пору кінця радянської ідеології: чому не влаштовують Нюрнберзького процесу над злочинами комуністичного тоталітаризму? Для того, щоб всерйоз ставити таке запитання, треба було начисто забути про емпіричну реальність цього процесу і бачити лише певну абстрактну моралістко-юридичну парадигму. Ясна річ, передумови Нюрнберзького процесу було підготовлено всесвітньою моральною рефлексією, в якій брала участь, між іншим, й “інша Німеччина” (das andere Deutschland), Німеччина еміграції і опору, і без цієї рефлексії вони були б неможливі. Але для того щоб перетворити передумови на реальність, недосконалу, як кожна реальність, але наділену правами реальності, потрібні були зовсім інші чинники. Прагматики, виявившись у союзі з моральними мотивами, лишалася прагматикою. Военна перемога союзників (до яких, не забуваймо, належав і сталінський Радянський Союз, що переживав саме тоді апогей свого тоталітаризму) і тільки вона й уможливила Нюрнберзький процес і програму денацифікації, що здійснювалася окупаційною владою. Така була прагматична реальність, що неминуче включала в себе різного роду негативні ексцеси: і британські бомбівлі німецьких міст, і ті розправи радянських властей над німецьким населенням, за протест проти яких Лева Копелева було запроторено до ГУЛагу, і прояви безглуздої дріб’язковості в ході денацифікації (коли, наприклад, великого диригента В. Фуртвенглера було тимчасово усунено від виконання своїх обов’язків), не кажучи вже про тоталітарний проект радянської окупації, в ході якої конструювалася та сама DDR, проблема “подолання” спадщини якої обговорюється в доповіді колеги Манфреда Бірвиша. Чи не була та половинчастість, яку доповідь колеги Ганса Моммзена помічає в ранньоаденауерському періоді, не в останню чергу зумовлена також і неминучою психологічною реакцією (аж ніяк не виключно екс-нацистів або філонацистів) на одіозні дії окупаційної влади? Але згодом вже не тільки саме минуле як таке, а й недавні підходи до розрахунку з ним ставали об’єктом дедалі різкішої критики, що мала в свою чергу не тільки моральні мотиви, а й суто ситуативні контексти моментів, що змінювали один одного.

Зовсім інша річ Радянський Союз, одна з тодішніх країн-переможниць. Ситуація, яка призвела до того, що по-німецькому позначається словом *die Wende*, була породжена складним

комплексом внутрішніх причин. Не без прикrostі зазначу, що західна громадська думка, свого часу, можливо, надміру схильна сприймати кожну поступку горбачовського СРСР як без домішок чистий акт доброї волі, керований т. зв. “новою свідомістю”, згодом надто швидко обернулася на 180° і стала так само беззастережно сприймати те, що сталося, як звичайну поразку, аналогічну поразці у війні. Якщо ж говорити серйозно, реальність аж ніяк не зводиться ні до одного, ні до другого одномірного уявлення – ні рожевого, ні чорного. Докладна характеристика всіх мотивів, присутніх у тому, що відбулося, від найбільш прагматичних до спонук, пов’язаних із сумлінням становить самостійну тему, і обговорювати її тут не маємо на меті. Як би то не було, роль морального протесту проти тоталітаризму незаперечна. Протест цей досягнув такої сили, що з ним не можна було не рахуватися, не починаючи нового витка нічим не стримуваного терору, чого Горбачов не захотів; але він був не настільки сильним, щоб здобути незаперечну перемогу. Відбувся компроміс між радянською елітою і опозиційною частиною суспільства, умови якого не такі й вже далекі від програми, запропонованої колись Солженіциним у “Листі вождям Радянського Союзу”: ми звільняємося від тоталітарної ідеології, але як заплата за таке мирне й безкровне звільнення колишнє начальство, загалом, лишається на своєму місці. Ми прийняли цей компроміс; я досі не бачу йому ніякої альтернативи, крім серії кривавих катастроф. Але він ставить для нас питання про зміну еліти в особливий контекст: доводиться рахуватися з тим, що колишній лад не було переможено ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти. Згідно з давньою морально-юридичною аксіомою, *pacta sunt servanda*, угод слід дотримуватися.

Дозволю собі зауважити, що якщо й від Німеччини, й від Росії їхня власне сумління, а також і світова громадська думка вимагає все нового обговорення своїх злочинів, на світі є країни, від яких ніхто цього не вимагає: ні світ, ні голос їхнього власного сумління. Один з багатьох прикладів – Туреччина, досі не схильна йти на анінайменші поступки в запереченні самого факту геноциду 1914 – 1915 і наступних років, внаслідок якого загинула більша частина вірменського населення. Недавнє офіційне визнання цього факту французькою державою викликало з боку Анкари люту реакцію. Інші країни мовчать – Туреччина надто потрібна як союзник; вже порушується питання про прийняття до Європейського Співтовариства. Всередині самої Туреччини також все німує...

Очевидно, не кожна культура приймає саме уявлення, за яким нації конче потрібно розмірковувати про свою колективну відповідальність за гріхи і злочини її минулого, сповідатися перед усім світом за гріхи й злочини. Ця ідея або є, або її немає. Якщо вона є, вона, як будь-яка моральна ідея, може бути тимчасово витіснена або придушена, але продовжує своє підспудне життя. Очевидний її зв'язок з тією високою оцінкою навернення і покаяння, яке безпосередньо або не прямо сягає християнської традиції. У відомій класифікації, пов'язаній Рут Бенедикт, все це позначається як *культура сумління*. Навпаки, цивілізації Сходу традиційно визначаються *культурою сорому*: там людина повинна “зберігати лице”, і саме для цього їй краще не оприлюднювати свої прикрі таємниці. Сучасний лібералізм подекуди віддає перевагу *культурі сорому* як такої, що запобігає надто негативним емоціям; однак очевидно, що майбутнє європейської традиції свободи пов'язане з *культурою сумління*. Остання являє собою особливий феномен. Звичайно, сьогодні і в країнах Сходу ми бачимо певну кількість правозахисників; але не здатен уявити, скажімо, китайського Солженіцина, який з такою ж силою і такою ж відкритістю, як його російський побратим, виступив би перед усім світом як натхненний обвинувач, що називає перед усім світом всі злочини своєї Вітчизни, яку він гаряче любить! І мені досі не доводилося чути про будь-яку спробу помірковувати над тим самим винищенням вірмен в якого-небудь турецького романіста або есеїста, навіть опозиційного. А та обставина, що Солженіцину властиве, як ми знаємо, національне почуття, що доходить до пристрасті, тільки посилює контраст: навіть це свого часу не завадило йому відкрито сказати, серед іншого і про неправду щодо пригнічених народів, що творилася за Сталіна.

Звичайно, надто часто й ми, як індивідуально, так і колективно, виявляємо готовність думати не про сумління, а про те, як *врятувати лице*. Але ми не можемо чинити так *bona fide*, мовби нічого й не було, і ця внутрішня неможливість об'єднує нас, росіян, з людьми Заходу. Для мене особисто немає сумнівів, що в цьому проявляється, хай і в секуляризованих вимірах, дія спільної для нас християнської спадщини.

3. Програма *Überwältigung* постає (природно й переконливо) як програма перевиховання мас; їй потрібен цей аспект, щоб перетворитися на одну із безсилих і нереальних ігор освіченого суспільства у своєму вузькому колі. Але це відразу ж небезпечно зближує її з тим

самим тоталітаризмом, який конче потрібно подолати і який сам являв собою тотальний проєкт перевиховання, як казали в Радянському Союзі, “*перековування*” людської ідентичності, створення “*нової людини*”. При всій моїй щирій повазі до Карла Яс перса, яку я висловлював ще у радянську пору, повинен зізнатися, що розумію (хоча й не схвалюю) відому реакцію Ернста Роберта Курціуса, спрямовану саме проти педагогічної претензії діяти як “*praeseptor Germaniae*”, наставник Німеччини, який нарешті всіх виховає і все поставить на свої місця. Саме досвід тоталітаризму створює особливу алергію проти тактик, надто часто властивих вихователям мас, що пропонують учням формули для заучування й повторення.

Колись відомий науковець і мислитель Карл Керенї сказав, що двері націонал-соціалізму відчинив дух абстракції, коли євреї як особи були підмінені безособовою категорією “єврейства”; “убивати євреїв” звучить страшно, а “ліквідувати єврейство” – мовби формула логічної операції. Я боюся, як би у практику виховання нових поколінь не проникло щось від схематизму, що зіграв таку фатальну роль в тому самому минулому, яке ми долаємо.

Поділюся двома з моїх віденських вражень. Як відомо, після аншлосу більшість історичних синагог Відня було зруйновано. Стратегія, що впливає із співробітництва найбільш впливових єврейських організацій зі світом mass-media, вибирає для нагадування про цю катастрофу такі акції, як, наприклад, установлення грандіозної тимчасової копії фасаду однієї із зруйнованих синагог поверх житлового будинку, що постав на цьому місці. Одночасно ж занедбується і руйнується скромна за розмірами, але справжня будівля колишньої синагоги при т. зв. Всезагальній лікарні, в цьому будинку було влаштовано транспортну будку, а нині розташований склад, – утилізація, яка нам, росіянам, мимоволі нагадує радянську практику поводження з місцями “*відправлення релігійного культу*”. Цей конкретний казус видається мені симптоматичним за ступенем упевненості, з якого ефектній пропагандистській акції, що змушує згадати радянсько-тоталітарне поняття “*монументальної пропаганди*” і маніпулює подобою театральної декорації, тобто одвертому “симулякрові” віддається перевага нашим медіальним часам перед справжньою пам’яттю про реальні жертви минулого. Мені видається, що це аж ніяк не локальна проблема Відня, і тільки тому я згадав епізод у цьому контексті. Друге враження – демонстрація, аж ніяк не пронацистська, навпаки, цілковито “ліва”, присвячена останнім арабо-ізраїльським конфліктам; хлопці й дівчата марширують під

простенький ритм нескінченно повторюваного викрику: “Eins, zwei, drei – Palästina frei”. Я добре розумію, що одна і та ж людина може беззастережно співчувати стражданням євреїв в час Шоа, відчувати історичний зв’язок між ними і народженням держави Ізраїль – і одночасно робити спроби співчутливо зрозуміти проблеми тієї ситуації, в якій при цьому опинилися араби. Я з досвіду знаю це хоча б завдяки знайомству з деякими з моїх ізраїльських друзів. Але саме цей досвід підказує мені, що такі складні почуття чутливості до злигоднів і потреб обох сторін ніяк не можуть бути виражені у самовпевненій напівдитячій формулі: “Eins, zwei, drei...” І я відчуваю в собі тривогу щоразу, коли зустрічаю в молодого покоління, що виросло в умовах, далеких від тоталітаризму, так багато, здавалося б, чуло про несправедливість саме до євреїв, – ту саму готовність надто довірливо, без найменшого відчуття особистої відповідальності, підхоплювати і хором вигукувати підказані медіальним механізмом істини, якою свого часу так широко користувалися тоталітарні системи, створюючи і Hitlerjugend, і комсомол. Недарма вираз “співати хором” стає таким похмурим символом в устах героя написаної ще в 1925 р. повісті Михайла Булгакова “Собаче серце”. Якщо погодитися з булгаковською критикою ранньорадянського тоталітаризму, його біди походять саме від надмірної схильності “співати хором”. І чи перестала ця схильність бути небезпечною після кінця класичного тоталітаризму? Чи можемо ми заспокоїтися на тому, що сьогоднішні хорові вигуки, за винятком яких-небудь скандальних маніфестацій неонацистів, за своїм вербальним смислом не схожі на тоталітаристські гасла і перейнятися ліберальною *political correctness*? Зауважу, що нас, росіян, досвід радянського часу привчив з особливою недовірою ставитися до надій на *political correctness*; в найгірші часи пізньосталінського антисемітизму, коли систематично нишилася єврейська еліта, на т. зв. політінформаціях слухачам офіційно, але таємно повідомлялись найдикіші версії, аж до “кривавого наклепу” про використання євреями крові дітей, і готувалися заходи, порівнянні за масштабами з Шоа, – радянська преса лишалася бездоганною в частині *political correctness*, не згадуючи ні “євреїв”, ні тим більш “жидів”, ведучи тільки мову про “мерзенних космополітів”. В наш час розумові моди змінюються з особливою швидкістю, кожне нове покоління вступає в генераційний конфлікт з попереднім, а отже, зміст хорових декламацій все одно змінюватиметься. Я не хочу пророкувати похмурі перспективи, однак в одному я певен: якщо, не дай Боже, знову прийде, висловлюючись

класичною мовою німецької думки, *das radikal Böse*, сила, абсолютна неприйнятна з моральних міркувань, їй не важко буде знайти словесну машкару, суто зовнішньо не схожу на жоден з видів уже відомого нам тоталітаризму. Розумова звичка спонукає нас очікувати повернення того, що вже було, хоча ще Геракліт сказав, що двічі увійти в одну й ту ж річку неможливо. (Так свого часу острах перед реставрацією царського самодержавства завадив російським лібералам на кшталт Керченського побачити куди страшніше самовладдя Леніна, що насувалося на них). Тому навряд чи можна заздальгідь спорудити проти можливих майбутніх небезпек загородний мур з надто заокруглених добромисних формул, повторюваних *хором*, з казуїстики *political correctness* і подібного будівельного матеріалу. Сьогоднішній лібералізм є надто мало ліберальним, надто нечутливим до всього, що не вкладається у медіально повідомлювані гасла. Тим часом єдиним щепленням, що дає імунітет проти можливості нового тоталітаризму, лишається чуття особистої відповідальності за кожне своє слово і чин, а тому – недовірливість до навіювання, до гіпнотичних пасів масових впливів, та й до того духу абстракції, про який мовив Керенї.

4. Я вбачаю небезпеку для справи подолання минулого у двох настроях, які не подібні між собою, але дуже часто доповнюють один одного, – в сентиментальності і цинізмі. Візьму для прикладу казус не російський і не німецький: те, як ведеться контроверза про знищення євреїв у польському селі Єдваб не 10 липня 1941 р. Досі це вважалося справою німецьких окупантів; професор з Нью-Йорка Ян Томаш Гросс (Jan Tomasz Gross) твердить, що це вчинили місцеві жителі – поляки. Я не поляк і не спеціаліст з польської історії, тому не можу сказати нічого про саму тезу Гросса, як видається, не досить доведену. Мені прикро тільки, що цей висновок то з патріотичним обуренням, то, навпаки, з генераційною зловтіхою сприймається як спростування образу Польщі як країни-страдниці. Як можливо після всіх “подолань” нацизму продовжувати поділяти народи на “добрі” і “погані”, причому вважати гідними співчуття тільки перші? Якщо це не расизм, то що таке расизм? Як можна вбачати в заподіяному провини не тих людей, які заподіяли це, але всього “польського суспільства”? хіба не так само розмірковували гітлерівці?

5. Як виглядають сьогодні перешкоди щодо морального подолання тоталітаристського минулого і розбрату між народами? З мого

погляду, вони розташовуються у двох протилежних напрямках. З одного боку, це реліктові, але живучі войовничі анти ліберальні тенденції націоналістичного й ізоляціоністського характеру. З другого боку, це схильність сучасного лібералізму, що взяв на себе завдання перевиховання народів, функціонувати подібно до будь-якої іншої ідеології, редукуючи себе до гасла, до примітивного жесту, нав'язуючи ці гасла і жести як єдину можливість: це вже не стільки захист свободи особистого вибору, скільки позбавлення такого вибору сенсу. Щодо жестів, то вони надто часто не тільки негарні, а й не розумні з найпрагматичнішого погляду, оскільки саме вони дають шанс противникам будь-якого діалогу. 1996 р. до Росії приїхали представники Green Pease, щоб агітувати за ядерне роззброєння Росії, предмет під кожним оглядом серйозний – і от, бажаючи, як було невинно заявлено, залучити до благого діла молодь, вони не знайшли нічого кращого, як учинити непристойні, на грані порнографії, естрадні танці. Тоді будь-який російський неонацист або неокомуніст мав змогу сказати: от за який бруд вони хочуть купити нашу молодь! Подібних епізодів надто багато, зрозуміло, аж ніяк не тільки в Росії. Це вже не пермісивізм, не толерантність до індивідуального інтимного життя, це ідеологічно мотивоване нав'язування певного способу життя всьому мирові без розбору, і притому саме як квазі-сакрального символу цінностей демократичної цивілізації. Вчинок індуса, який спалив себе в знак протесту проти конкурсу краси, який чомусь потрібно було будь-що влаштувати в Індії, не можна схвалити, але його можна і необхідно зрозуміти. Якщо б не такі приводи, ні у неокомуністів, ні у неофашистів і неонацистів, ні у фанатиків ісламізму не було б шансів. Саме демократ не може дозволити собі обмежитися вираженням презирства й люті проти людини маси, коли та прислухається до найдіозніших речників анти лібералізму, віддає їм свій голос на виборах і т. ін. Щоразу ми повинні запитувати себе: чим ми довели їх до того, що вони голосують за будь-кого, аби лише повідомити нам, користуючись своїм демократичним правом, – до чого вони нами не задоволені?

6. У зв'язку з усім цим варто пам'ятати, що тоталітаризми не були простим бунтом підсвідомості з її "архетипами"; вони здобули свій історичний шанс лише остільки, оскільки були абсолютно хибною відповіддю на цілковито реальні запитання, породжені кризою колишніх автентичностей. Кінець тоталітаризмів і наступне розвінчування їх дають нам повною мірою відчутти реальність самих

запитань. Тільки повна відкритість назустріч запитанням, повна чесність і тверезість щодо них може насправді відняти шанс у повернення тоталітарних тенденцій в майбутньому. Виховання інтелектуальної чесності не замінить тренування “найправильніших” готових реакцій на слова.

Із російської переклала Михайлина КОЦЮБІНСЬКА